

ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA DİNLƏR VƏ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ PROBLEMI

Ceyhun MƏMMƏDOV,

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı,

ilahiyat üzrə fəlsəfə doktoru,

ceyhunmv@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *Qafqaz Albaniyası, Atabəylər, Xristianlıq, İslam, dövlət, din.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Кавказская Албания, Атабеки, христианство, ислам, государство, религия.*

KEY WORDS: *Caucasian Albania, Atabegs, Christianity, Islam, state, religion.*

Giriş

Azərbaycanda erkən orta əsrlərdə feodal dövlətləri mövcud olmuş, onlar özünəməxsus din siyasəti yürütmüşlər. Qədim Qafqaz Albaniyasında Xristianlıq dövlət dininə çevrilmiş, Zərdüştilik və digər dinlərlə mübarizə şəraitində inkişaf etmişdir.

VII əsrdə Ərəbistanda meydana gəlmiş İslam dini Azərbaycanda VIII əsrdə geniş yayılmış və hakim dinə çevrilmişdir. Bundan sonra o, müsəlman dövlətlərində siyasi, iqtisadi, hüquqi, milli-mədəni, mənəvi münasibətləri, bütövlükdə həyat tərzini tənzimləmiş, dünyəvi, mülki, hərbi və dini hakimiyyət vəhdət təşkil etmişdir. İslam Azərbaycana yayıldığı ilk vaxtlardan Qurani-Kərim ölkənin konstitusiyasına çevrildi. İslam nöqtəyi-nəzərdən dövlətin idarə olunması vahid mənbə - İlahi qanunlar və onların həyatda təcəssümü əsasında reallaşa bilər.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Qədim dövrün görkəmli mütəfəkkiri M.Kalankatlı, müasir tədqiqatçılar Ə.Sumbatzadə, F.Məmmədova, Q.Qeybullayev, F.Ağasioğlu, S.Qasımova islamaqədərki, Z.Bünyadov, Y.Mahmudov, N.Şəmsizadə, F.Ələkbərli, Q.Kərimov Azərbaycanda İslam dövrü dövlət-din münasibətlərini tədqiq etmişlər.

Məqalənin məqsədi – Azərbaycanda erkən orta əsrlərdə dövlət-din münasibətlərinin inkişafı prosesini araşdırmaqdır.

Məqalənin metodologiyası – Tədqiqatın gedişində sistemli, müqayisəli-tarixi, struktur – funksional, ümumelmi tarixi metodlardan istifadə etməklə qədim Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin formalaşması, spesifik xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində məqalədə elmi yeniliklə səciyyələnən nəticələr əldə edilmişdir:

- dinşünaslıq və fəlsəfi aspektdən kompleks təhlil nəticəsində islamaqədərki Azərbaycanda erkən orta əsrlərdə din-dövlət münasibətlərinin araşdırılmışdır.

- Albaniyada erkən orta əsrlərdə xristian dininin dövlət dininə çevrilməsi göstərilmişdir.

- Azərbaycanda müxtəlif feodal dövlətlərlə İslam dininin münasibəti fəlsəfi cəhətdən təhlil edilmişdir.

Məqalənin nəzəri-praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin dinşünaslıq, dinin fəlsəfəsi problemləri üçün nəzəri əhəmiyyəti vardır. Eyni zamanda, dövlət-din tarixinin qarşılıqlı münasibətlərinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün tədqiqat mühüm rol oynayır.

Qafqaz Albaniyasında Xristianlığın dövlət dininə çevrilməsi

Xristianlıq Qafqaz Albaniyasında eramızın I əsrində yayılsa da, eramızın IV əsrində Albaniyanın dövlət dininə çevrilmişdir. “Albaniya hələ dördüncü əsrdən, yəni Xristianlığın dövlət dininə

çevrilməsindən xeyli əvvəl xristian icmalarının yarandığı ölkələrdən sayılır. Alban ənənəsinə görə, hələ I əsrin əvvəllərində din təbliğatçıları - missionerlər, apostollar və onların şagirdləri Yerusəlimdən, Suriyadan Albaniyaya ayaq açmış və burada ilk xristian icmaları yaratmışlar” [1, s.207].

Cənubi Qafqazın xristianlaşmasının qarşısını bu bölgədə Zərdüştiliyi yaymağa çalışan fars şahı II Yezdəgird almağa çalışırdı. Lakin Cənubi Qafqaz xalqları şaha qarşı birgə silahlı üsyan qaldırdı.

V-VI əsrlərdə Albaniyada Kilsə olduqca gücləndi. Onun “nümayəndələri hətta Xristianlığı Şimali Qafqazın türkdilli xalqları arasında da yaymağa başladılar” [2, c.62].

Alban Kilsəsi Yerusəlim Kilsəsi və patriarxlığı ilə əlaqədar olmuşdur. Moisey Kalankatlı “Albaniya tarixi” əsərində yazır ki, bütün Albaniya Xristianlığı Urnayrdan qəbul etmişdir. “Müqəddəs Yelisey öz həvari vəzifəsini yer üzünün uzaq guşələrindən başlayandan sonra şimalın bəzi şərq xalqlarını (müəllif Qafqazı, daha doğrusu, Albaniyanı nəzərdə tutur – C.M) həqiqi imana gətirmişdir. Çar Urnayr 313-cü ildə Xristianlığı Albaniyada dövlət dini etmişdir. Alban çarı Urnayr İran şahı II Şapurun bacısının əri idi. O, cəsarətli insan idi və döyüşlərdə şöhrət qazanmış, albanları imana gətirmişdir. O, əbədi işığın oğlu kimi yaşamış və axırda insan həyatını tərk etmişdir” [3, s.26].

Urnayrın türkcə “orun” - *“taxt-tacda oturan”*, *“hakimiyyət sürən”* [4, c.479] və ər - *“kişi”*, *“igid”*, *“döyüşçü”* sözlərindən olduğu göstərilir. Q.Qeybullayev bu adın birinci komponentini qədim türkcə ürünq - *“təmiz”*, *“saf”*, *“nəcib”*, *“alicənab”*, *“əsilzadə”* sözündən, *“ər”* sözünün *“ayr”* sözündən ibarət olduğunu da iddia edir [5, s.178].

Bununla da Urnayr monoteist-təkallahlı Xristianlıq dini vasitəsilə siyasi məqsədini həyata keçirməyə - çoxsaylı tayfalardan ibarət dövlətini birləşdirib Zərdüştiliyin dövlət dini olduğu fars dövlətinə qarşı çıxmaq istəyirdi.

Fars şahı I Şapurun Hündə-Şapurda iki kilsəsi var idi: onlardan biri tanrıya ibadətə yunan dilində aparıldığı *“rulların kilsəsi”*, ikincisi isə Suriya dilində aparılan *“karmansların kilsəsi”* idi.

Kilsə quruluşu ciddi mərkəzləşməyə əsaslanırdı. Azərbaycanda Xristianlıq haqqında məlumata “420-ci il Yabaalah katolikliyi yanında sinodun aktlarında təsadüf olunur [5, c.100]. Feodal istehsal üsulunun təşəkkülü dövründə Azərbaycanda (cənubda), eləcə də Şimali Azərbaycanda, Albaniyada və Gürcüstanda xristian kilsələri tikilmişdir. Suriya mənbələri sübut edir ki, Cənubi Azərbaycanda Gilan əhalisi Addayemdəki xristian apastoluna müraciət etmişdir, 224-cü ildə Deyləmdə artıq yepiskopluq mövcud idi. S.Qasımova Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda Xristianlığın qəbulunu bu ölkələrdə iudeylərin məskunlaşmaları ilə əlaqələndirir. “Sasanilər imperiyasında yəhudi əhalisi daha çox Mesopotomiyada məskunlaşmışdı” [6, c.100].

Azərbaycanda Holvan və Həmədanda arxiyepiskopluq yaradıldı. Bir çox şəhərdə katalikoslar təyin edildi. Azərbaycanın (Adurbadaqanın) şimalında müxtəlif əsrlərdə Partav (Bərdədə), Paytakaranda, Adurbadaqanda, Qanzakda, Urmiyada, Səlmasda, Marağada, Təbrizdə, Uşnuda, Həmədanda, Gilanda, Deyləmdə, Muğanda və başqa bölgələrdə Şərqi Suriya kilsələrinin yepiskopluğu təsis olundu.

Albaniya çarı Urnayr Xristianlığı dövlət dini elan etdikdən sonra əyanları və ordusu “40 gün pəhriz saxlayıb keçmişdəki bütün günahlarından və bəd əməllərindən üz döndərüb tövbə etdilər. Urnayr və onun bütün adamları müqəddəs suya girdilər. Sudan da sinələri müqəddəs ruhla dolmuş çıxdılar. Urnayr ... vətəninə Albanlar ölkəsinə qayıtdı. Burada o, havarilərin qanunları əsasında əhaliyə dərs verir və xaçpərəstliyə daxil edirdi” [3, s.43]. Deməli, ölkədə dövlət-din münasibətləri bərqərar oldu, əhali Xristianlığı qəbul etdi, adları “həyat kitabına yazıldı”, “günahlar lənətləndi”, Kilsə dövlətdən torpaq payı aldı, ictimai həyatda nizam-intizam, dünyəvi və dini qaydalar müəyyənləşdirildi.

İran şahı qəddar Firuz cəsur eflatilələr tərəfindən öldürüldü. Onun ölümündən sonra Allahın kilsələri şadlıqla doldu, onun qardaşı Valarş İranda hakimiyyətə gəldi. Vaçaqan da Albaniyada dövlət başçısı təyin edildi. Vaçaqan mömin çar kimi həqiqət uğrunda çarpışır, yaxşılıq edir, günah və şər işlərdən uzaqlaşır, səxavətli əməllər həyata keçirir, bütün dövləti, çarlığını bütpərəstlikdən, məcusluqdan qurtarıb Xristianlığı bərpa edərək əhalisini ilahiyyə etiqad etməyə çağırırdı.

Vaçaqan Albaniyada məcus dininə etiqad edənləri yollarını azanlar sayır, onları cəzalandırır, tövbəyə məcbur edirdi. “O kəslər ki, onlar uşaqlıqdan əbədi ölüm yoluyla getməyə məcbur edilmişlər. Vaçaqan əmr etdi ki, onların xaçlarını yenidən suya salsınlar və bu yolla onları Tanrı oğlu, xilasedici İsanın müqəddəs bədəninə və qanına ibadət etməyə layiq görürdü. O, öz çarlığından daha çox ölkəsinin nahararlarının müqəddəs kilsə xadimlərilə birləşməsinə sevinir və həyatverici ehkamlarını həmişə yadda saxlayır və əmin idi ki, doğru yoldan azmışlar imana gətirib səxavətli həyata daxil edərsə, “öz canını ölümdən xilas edər, hesabsız günahlarından təmizləner” [3, s.51]. Vaçaqan Albaniya hökmdarı olan kimi məcusluq məzhəbini rədd etdi, Xristianlığı öz çarlığının dini elan etdi, cadugərləri, sehrbazları, bütperəstləri cəzalandırdı, onları ölkədən qovdu, yepiskop, keşiş və nəzarətçilərin sayını artırdı. Bununla da kilsə xadimlərinin Albaniya dövlətində nüfuzu, hörməti yüksəldi. Çar özü də camaatla, yepiskoplarla, keşişlərlə birlikdə pəhriz saxlayır, ibadət edir, insansevər Allaha dua edirdi.

Albaniyada müxtəlif etnoslar, dinlər və mədəniyyətlər vəhdət halında mövcud idi. Burada türk etnosu üstünlük təşkil edirdi. Alban Kilsəsi Romaya tabe idi. “Albaniya dövründə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti daha da yüksəlmişdi. Alban hökmdarları ölkənin dünyəvi və dini başçısı idilər. Onlar, eyni zamanda, qanunlar verir, ölkənin hərbi qüvvələrinə başçılıq edirdilər” [7, s.39]. Albaniyanın hökmdar sarayındakı Məşvərət Şurasına və ruhani, dini yığıncaqlara alban hökmdarları rəhbərlik edirdilər.

Parfiya dövründə Xristianlıq bu ölkələrdə geniş yayılmadı. F.Ələkbərli bunun bir neçə səbəbini göstərir:

- 1) “Xristianlıq özünü hələ də yayıldığı ilk coğrafiyada ifadə edə bilməmişdi;
- 2) türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar dinlərini qoruyub saxlayırdılar;
- 3) Sasanilərin hökmranlığı dövründə türk xalqlarının atəşpərəst-məcusu olmaları çətin idi;
- 4) türklərin Tanrıçılıq dini ilə səsleşən Xristianlıq III əsrin I yarısında Parfiya imperiyasına son qoyan Sasanilərə qarşı mübarizədə mühüm bir vasitəyə çevrildi” [8, s.108-109].

Zərdüşt dinini deyil, Xristianlığı Albaniya və İberiyanın qəbul etməsi (dövlətin və əhalinin) təsadüfi deyildir. Albaniyada Xristianlığın dövlət dini kimi status qazanması təkəllahlı Parfiya dövlətinin ortadan qalxması və onun yerini İran Sasani dövlətinin tutmasına gətirib çıxardı. Parfiyanı aradan götürən Sasani dövləti Zərdüştiliyi rəsmi dövlət dini elan edərək qeyrilərinə qarşı zorakılıq tətbiq etmişdir. Bunlar isə Albaniya və İberiyada etirazla qarşılanmışdır.

Albaniya zərdüştisi Sasanilərə qarşı xristian Roma ilə müttəfiqliyə üstünlük vermişdir. “Zərdüştiliyə qarşı mübarizədə Tanrıçılıq dini yetərli olmadığı üçün ona yaxın olan Xristianlığın Turan (türk) xalqları arasında təbliğ edilməsi də məqbul görüldü ki, bu, siyasi-hərbi dəstək anlamında da önəmli idi. Sadəcə Tanrıçılıqdan Xristianlığa keçən türklərin bir hissəsi (bulqarlar, qıpçaqlar və b.) xristianlaşma nəticəsində türklükdən uzaqlaşdılar” [9, s.315].

Türk xalqları farsdillilərdən fərqli olaraq Tanrıçılığa, Göy Tanrıçılığa etiqad etmiş, sonralar isə digər təkəllahlı dinlərə - Xristianlığa, İudaizmə və İslama meyil etmişlər.

Albaniyada Xristianlıq qəbilə-tayfa dinindən dövlət dininə çevrilərək Qərbdə universal din səviyyəsinə yüksəlmiş, Qərb ölkələrinin aparıcı dini statusuna malik olmuşdur. IV əsrin əvvəllərində Xristianlıq Şərqi Romada tam qələbə çalmışdır.

Sasanilər dini yanaşma baxımından Cənubi Qafqaz ölkələrinin xristian Albaniya və İberiya xalqlarına və dövlətlərinə qarşı fərqli siyasət yürüdü. Bu imperiyanın şahları rəsmi dövlət dini Xristianlıq olan ölkələrə deyil, Kilsəyə qarşı mübarizə aparən təriqətçilərə kömək edirdilər.

Xristianlıq Albaniyada dövlət dini elan olunduqda hakim elita onu dərhal qəbul etmişdi, xalq kütlələri arasında isə bütperəstlik, Zərdüştilik və digər inancların qalıqları qalmaqda idi; “IV əsrin əvvəllərində dövlət dini elan olunmuş və şah, əyanlar, feodal zadəganları tərəfindən qəbul edilmiş Xristianlıq xalq arasında yayılıb ümumxalq dini səviyyəsinə yüksələ bilmədi, təbiət qüvvələrinə,

ruhlara sitayişə əsaslanan müxtəlif bütperəst dinlər, eləcə də Sasanilər tərəfindən qorunan Zərdüştiliyyənin müxtəlif təriqətləri hələ də güclü idi” [1, s.219].

Albaniyanın hakim və ruhani elitası dövlətdən torpaq və bütperəst məbədlərin var-dövlətini əldə etdi. Dövlət bu elitaya torpaq bəxş etdi. “Alban şahları xristian ruhanilərə, Alban Kilsəsinə böyük qayğı göstərir, onlara imtiyazlar verirdilər. Şahlar ruhaniləri yüksək mənəbli əyanlara bərabər tutmağa çalışır, bu məqsədlə saray məhkəməsilə yanaşı, iki mərhələdən - keşiş məhkəməsi və yepiskop məhkəməsindən ibarət Kilsə məhkəməsi yaratmışdılar” [1, s.219]. Deməli, Albaniyada dünyəvi məhkəmə hakimiyyətilə yanaşı, dini məhkəmə hakimiyyəti də mövcud idi.

IV-V əsrlərdə Xristianlığın yayılma arealı da, dini qurumlar və ruhanilər də iqtisadi və siyasi cəhətdən zəif olduğundan ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edə bilmirdilər. Kilsənin müstəqil qanunverici hakimiyyəti yox idi: “Kilsə kanonik qayda-qanunlarının şərtləri şahın iştirakı ilə zadəganlar və ruhanilər tərəfindən işlənilib hazırlanırdı. Əyanlar və şah öz möhürlərini vurandan sonra bu sənədlər hüquqi qüvvəyə minirdi” [10, c.137-138].

Alban katalikosunun hakimiyyəti dövlət nominallığı ilə fərqlənirdi. Dövlət başçıları tərəfindən yepiskoplar təyin edilir, kilsə qurultayları çağırılır, kilsələr tikdirilir, bir sözlə, dini qurumların funksiya və səlahiyyətlərinə aid vəzifələri yerinə yetirirdilər.

Mərkəzləşdirilmiş dövlət olan Albaniyada Kilsənin ideoloji mövqeyi zəif idi. F.Məmmədova ermənilərin dövlətinin olmadığı üçün Xristianlığın onlar arasında ümumerməni dininə çevrildiyini, Kilsənin gücləndiyini, bütün qanunverici və məhkəmə hakimiyyətini yerinə yetirdiyini göstərir.

VI-VII əsrlərdə Mehranilərin hakimiyyəti dövründə Alban Kilsəsinin iqtisadi və siyasi mövqeyi gücləndi. Kilsə getdikcə qanunverici hakimiyyətin də başında durmağa başladı.

Əvvəllər Albaniya dövlətinin yaratdığı imkanlara görə Alban Kilsəsinin rəhbərliyini Yerusəlim patriarxlığı təyin edirdi. IV əsrdə Alban Kilsəsinin mərkəzi paytaxt Qəbələdə, V əsrdə isə Bərdə şəhərində olmuşdur. Onun başçıları katalikos-arxiyepiskop, patriarx adlanırdı. “487-488-ci illərdə alban şahı III Vaçaqan tərəfindən çağırılmış Aluen (Aqven) qurultayının qərarları (kanonları) böyük rol oynamışdır. Aluen kanonlarını (21 bənd) dörd qrupa bölmək olar: 1) ruhaniliyə, kilsə xidmətçilərinin qarşılıqlı münasibətlərinə, ruhanilərin hüquq və vəzifələrinə aid olan kanonlar; 2) ruhanilərlə əyanların münasibətlərini nizamlayan kanonlar; 3) ruhanilərlə adi xristianların münasibətlərini nizamlayan kanonlar; 4) sırf hüquqi xarakter daşıyan kanonlar. Kilsə hakimiyyəti kilsə-inzibati vahidləri üzrə (yeparxiya və yepiskopluq) bölüşdürüldü. Albaniyada yepiskopluğun ərazisi vilayətin ərazisi, yəni kilsə vahidi inzibati-ərazi vahidi ilə eyni idi. Başqa sözlə desək, vilayətin ərazisi, həm də Kilsənin ərazisi sayılırdı. Ancaq Albaniyada vilayətlərin bir çoxunda yepiskopluq yox idi” [1, s.224-225].

VI əsrdən başlayaraq Xristianlıqda baş verən parçalanma yeni dini partiyaların yaranmasına səbəb oldu. VIII əsrdə Cənubi Qafqazın ərəblər tərəfindən işğalından sonra Alban Kilsəsi diofizitlərlə əlaqəni kəsdi. Xristianlıq ümumxalq və dövlət dini olmaqdan qaldı. Azərbaycan dövlət idarəçiliyi yeni dinlə - İslam dinilə əlaqəli şəkildə inkişaf etməyə başladı. Ərəblər Cənubi Qafqazı və Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Xilafətin din siyasəti ilk vaxtlar yerli əhəlinin dini etiqadlarına toxunmamaq istiqamətilə seçilirdi. “Allahın vahidliyini və böyüklüyünü iqrar və onun göndərdiyi müqəddəs dini kitabları (Quran, İncil, Tövrat, Zabur) şəxsiz qəbul edən dinlərə və onun tərəfdarlarına hörmətlə yanaşırdılar. “Müqəddəs kitabları” olmayan qalan dinlərə və təriqətlərə (məsələn, atəşpərəstlik, bütperəstlik və s.) və onlara sitayiş edənlərə qarşı münasibətləri birmənalı idi. Həmin dinlərin tərəfdarlarına təzyiq göstərilir və onlar təqib edilirdilər” [11, s.249].

Azərbaycanda İslam dini və dövlət münasibətləri

İslam dini yayılarkən Azərbaycanın şimalında (Albaniyada) Xristianlıq və bütperəstlik, cənubda isə Zərdüştilik mövcud idi. Əməvilərin hakimiyyəti dövründə bütün işğal olunmuş ölkələrdə etiqad azadlığı olsa da, İslamı qəbul etməyənlər xərac və cizyə ödəməli idilər. Azərbaycanda hakim elita

və şəhər əhalisi, Atəşpərəstliyin yayıldığı bölgələr İslamı asanlıqla qəbul edirdilər, lakin xristianlar İslama müqavimət göstərirdi.

VIII əsrdə İslam dini Azərbaycanın milli-mədəni, iqtisadi, siyasi, idarəçilik həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildi. Lakin bəzi bölgələrdə, xüsusən Qarabağda Xristianlıq dini qalmaqda idi. Erməni Kilsəsi bu bölgəni erməniləşdirmək istəsə də, buna nail ola bilmədi.

Azərbaycanın da daxil olduğu Xilafətin dövlət idarəçilik sistemi Bizans və İrandan zəif idi. Ərəblər işğal etdikləri digər ölkələr kimi Azərbaycanda da köhnə, yerli dövlətçilik idarəetmə sistemini saxladılar. “Xilafət əsarətə aldığı geniş əraziləri idarə etmək üçün Sasanilərin mərzbanlarına bənzər əmirlik (canişinlik) sistemi yaratdı. Əvvəlcə beş əmirlik, yəni vilayət təşkil olundu. Bu inzibati bölgüyə əsasən, Azərbaycan dördüncü əmirliyə daxil idi. Bütün mülki və hərbi hakimiyyət əmirin əlində idi. Əmirin rəhbərliyi altında müxtəlif vəzifələri icra edən məmurlar aparatı yaradılmışdı. Məsələn, əmir mülki işlərlə məşğul olur və vergilərin toplanmasına nəzarət edirdi. Qazı isə məhkəmə idarəsinin başçısı idi. O, vəqf işlərinə nəzarət edir, əminin hərəkətlərindən narazı olan şəxslərin işlərinə baxırdı” [11, s.252]. Deməli, Azərbaycanda əmir və qazılar mülki, hərbi və dini hakimiyyəti reallaşdırırdılar. Burada yerli məmur aparatı İslamı qəbul etmiş müsəlman könüllülərdən təşkil edilirdi. Ərəblər dövlət idarəçilik mexanizmini öyrəndikcə yerli əyanları idarəetmə sistemindən uzaqlaşdırırdılar.

Azərbaycandakı ordu qüvvələrinə ərəb əyanları başçılıq edir, onların tərkibinə müsəlman və xristian azərbaycanlılar da daxil edilirdi.

Şəriət yalnız müsəlman hüququ deyildi, o, həm dünyəvi, həm də dini problemləri əhatə etdi. Azərbaycanın təsərrüfat həyatını, əxlaq normalarını, adətlərini, mərasimlərini, bayramlarını, müsəmanların davranışlarını, müsəlman icmasının həyatı qaydalarını vahid qanunlar sistemi kimi tənzimləyən şəriət dəqiq olaraq qadağaları, yol verilən, təqdir edilən və qınanılan davranışları şərh edirdi. Şəriətin tərkib hissəsi kimi müsəlman hüququ - fiqh çıxış edirdi. Bundan sonra İslamın ictimai və özəl həyata təsiri gücləndi. Ölkədə İslam və şəriət dövlət, cinayət və mülki hüququ, əmlak, vərəsəlik hüququ, vəkillik institutunu özündə əks etdirdi. Şəriətin və müsəlman hüququnun mənbələri Quran, sünnə, qiyas, icma, fətvalar, adətlər idi. Bu dövrdə çoxsaylı türk etnosları güclü, aparıcı birləşmiş hərbi-siyasi qüvvə kimi Azərbaycan dövlətçiliyinin daşıyıcıları idilər. Monoteist İslam dini ümumi dini dünyagörüşü olaraq bütün Azərbaycan ərazisini əhatə etdi. Vahid monoteist din, türk etnosları və türk dili birləşdirici rol oynayaraq Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunmasında mühüm rol oynadı. İslamın qəbul edilməsi Azərbaycan tarixində köklü dəyişikliklərə və inkişafa da səbəb oldu. “İslam dini vahid xalqın və dilin təşəkkülünə təkan verdi, bu prosesin sürətlənməsinə həlledici təsir göstərdi. Türk və qeyri-türk etnosları arasında dini birliyin yaranması onların yayıldığı bütün Azərbaycan ərazisində vahid adət-ənənələrin təşəkkülünə, qohumluq əlaqələrinin genişlənməsinə, qaynayıb-qarışma prosesinin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu” [12, c.24].

İslam dini Cənubi Qafqazı xristianlaşdırmaq istəyən qüvvələrə qarşı türk və qeyri-türk müsəlmanları bir cəbhədə birləşdirdi. Q.Kərimov müsəlman regionu ölkələrində qanunvericiliyin əsası kimi şəriətin uzun müddət qüvvədə qalmasının səbəbini göstərir: “Bu onunla bağlıdır ki, burada min ildən artıq dövr ərzində dünyəvi hakimiyyətlə dini hakimiyyət bir əldə cəmləşmişdi: dövlətin başçısı (xəlifə, sultan və əmir) eyni zamanda həm də əmir əl-möminin (yəni müsəlmanların başçısı) adını daşıyırdı” [13, s.9].

Azərbaycanda da İslamın sosial doktrinasına uyğun olaraq ali dövlət quruluşu və toxunulmaz xüsusi mülkiyyət reallaşdı. İslam ədalətli dövlət quruculuğunun stimullaşdırıcı vasitəsi oldu.

IX əsrdə xilafətin dağılmasından sonra Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən bərpa olundu. İslam dininin yayıldığı Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətləri, eyni zamanda Şəki dövləti və Tiflis müsəlman əmirliyi meydana gəldi. “İslam dininin bütün bu ölkələrin ərazisində əsas təkəllahlı dinə çevrilməsi Azərbaycan xalqının etnik təkamülündə, vahid dilin və mədəniyyətin təşəkkülündə mühüm rol oynadı” [12, c.27-28].

İslam mərkəzləşmiş din kimi “Azərbaycanda yaşayan türk, fars və Qafqaz mənşəli tayfaları yeni inamda birləşdirərək vahid bir ümmətə çevirdi. Vətəndaş birliyi ilə bərabər, dini birlik və cəmiyyətin formalaşmasına imkan verdi” [14, s.93].

Din və dil birliyi əsasında vahid Azərbaycan xalqının formalaşması “Azərbaycanda dövlətçiliyin yeni mərhələyə - xalq dövlətçiliyi mərhələsinə keçməsi üçün şərait yaratmışdır” [14, s.93]. İslamın bərqərar etdiyi mütərəqqi cəmiyyət Quran və sünənin əxlaq və hüquq normalarına, iqtisadiyyata, siyasətə əsaslanan dövlətin dinlə qarşılıqlı əlaqəsi mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. “İslam nəzəriyyəsinə əsaslanan dövlətin funksiyaları, İslamın tarixi təcrübəsi və onun əhəmiyyəti müqəddəs mənbələrdə - şəriətdə, Quranda və sünədə şərh olunmuşdur” [15, c.133].

Hakimiyyət və dövlət üzərində dini nəzarət mövcud idi. İslam ölkənin iqtisadi və dövlət həyatını tənzimləyən qaydalar yaratdı. Dinə əsaslanan dövlət orqanları və müəssisələri, dövlət hüququ dindarların davranış normaları və icma həyat qaydaları formalaşdı.

XII-XIII əsrlərdə mövcud olmuş Azərbaycan Atabəylər dövlətində dövlət-din münasibətləri diqqəti cəlb edir. Dövlətin hökmdarı Şəmsəddin Eldəgiz idi. O, “Ulu Atabəy” ləqəbi almışdı (hökmdarın ali titulu). Hökmdar dövlət işlərində həlledici səsə malik idi, xarici siyasət üçün məsuliyyət daşıyır, həm də hərbi sərkərdə, Arranın hakimi idi. “Hərbi qüdrəti və siyasi nüfuzu Orta Şərq ölkələrindəki hökmdarlar arasında ona birinciliyi təmin etmişdi” [16, s.180].

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin idarəsində, daha doğrusu, rəhbərliyində ikinci şəxs dövlət məmuru, yalnız hökmdar qarşısında məsuliyyət daşıyan, “müsəlmanların işlərində etibarlı müşavir, hökmdarın səlahiyyətli nümayəndəsi və məsləhətçisi vəzir idi. Üçüncü vəzifə ulu hacib vəzifəsi idi.

Azərbaycan Atabəylər dövləti müxtəlif böyük vilayətlərdən və əyalətlərdən ibarət idi. Bu dövlətin tərkibində Azərbaycan, Arran, Naxçıvan, Fars İraqı, Rey və Həmədan vilayətləri daxil idi.

Akademik Z.Bünyadov şərqşünas H.Horsta əsaslanaraq göstərir ki, “*Hər bir vilayətin qubernatoru (vali) hökmdarın müavini və öz vilayətlərində olan bütün idarə obyektləri üçün məsul idi. Səlcuqilər və Atabəylər dövründə valilər, demək olar ki, həmişə türklər olurdu və həmin vəzifəni tutmazdan qabaq əksər hallarda qoşun əmirləri idilər. Rəsmi sənədlər valinin xidməti vəzifələri sırasında birinci növbədə təbəələlərə qarşı qayğıkeşliyi, İslamın qoyduğu qayda-qanunlara əməl olunmasını və onların yayılmasını, təbəələlərə qarşı rəhmdarlığı və ədalətliyi, sakitliyi və qaydanı qorumağı, cinayətkarların cəzalandırılmasını, zəiflərə və yoxsullara dayaq durmağı, dinə münasibətləri olan adamlara – seyidlərə, imamlara, sufilərə, ruhanilərə, şeyxlərə xüsusi hörməti qeyd edirdilər. Vali ruhanilərə qarşı diqqətli olmalı və dini işlərdə onların məsləhətlərinə əməl etməli idi. O, mədrəsələrdə müqəddəs vəzifəsinə yalnız bacarıqlı imamlar təyin etməli idi. Mədrəsəyə nəzarət və onu idarə etmə işi isə valinin öz üzərinə düşürdü. Vali öz vilayətinin dünyəvi hakimi idi. Bu vəzifədə ona tövsiyə olunurdu ki, hökm çıxararkən və cinayətkarları cəzalandırarkən vicdanla və düzgün hərəkət etsin. Hakimlər (qazılar) valiyə tabe idilər. Vali onların işinə nəzarət edir, qazılar da həmişə valinin köməyinə arxalanırdılar. Vali vilayətin bütün məmurlarının rəisi idi. Belə ki, o, onları vəzifəyə təyin edir, rütbələrini artırır və kiçildir, işdən azad edirdi. Vali məmurlarına göstəriş verməli idi ki, onlar camaatla və xüsusilə də adlı-sanlı adamlarla ədalətlə rəftar etsin, mülki idarə işlərində heç bir yenilik tətbiq etməsinlər” [16, s.180]. Vali öz vilayətinin ali baş komandanı idi.*

Vilayətdə vəzifəcə ikinci şəxs valinin vəziri idi. Vəzir vilayətdə “*adamlardan hər hansı biri İslamı qəbul edib dinsizlikdən imtina etsə, vəzir onu cizyə ödəmədiyi üçün məsuliyyətə cəlb etməməli və heç bir tələb irəli sürməməli idi. O, xristianların kilsə tikmələrinə, onu təmir etmələrinə, kilsələrə adam yığmalarına mane olmamalı, lakin onların mühüm bir yenilik və təzə ziyarət yerləri yaratmalarına yol verməməlidir. Bundan əlavə, o, istər yüksək, istərsə də aşağı təbəqədən olan xristianların müsəlmanlardan ayrı yaşamalarının qayğısına qalmalı, onlara at üstündə gəzməyi və silah gəzdirməyi qadağan etməlidir. Əgər müsəlmanlardan biri kafirlərin tərəfinə keçmək istəsə, vəzir ona sərbəstlik imkanı verməməli, istədiyini deməyə və yerinə yetirməyə qoymamalı, üç gün ərzində*

onunla yumşaq rəftar etməli və cəhd göstərməlidir ki, o, dinə olan şəkkindən əl çəksin. Əgər həmin şəxs yenidən dinə qayıtsa, onda vəzir böyük qələbə qazanmış olur. Əks təqdirdə, vəzir onun bəraəti haqqında deyil, edamı haqqında hökm verməlidir. Xain düşmənlərə (dar əl-hərb) keçə bilsə, onda vəzir onun daşınmaz əmlakını müsadirə etməli və onun hamısını vəkil edilmiş şəxslərə verməlidir ki, əgər o, peşman olub geri qayıtsa, malını özünə qaytarsınlar” [16, s.181].

Sənəddən görüldüyü kimi, vilayətdə başqa dinə - Xristianlığa etiqad edənlərin nüfuzu məhdudlaşdırılmışdı və müsəlmanlığın saxlanması üçün ciddi nəzarət mövcud idi.

Azərbaycan Atabəylər dövlətində din siyasəti ədalətlə həyata keçirilirdi. Ölkədəki şəhərləri valilər adından şəhər rəisləri idarə edirdilər. “Rəislər öz mahallarında dünyəvi hakim idilər, lakin şəriət məsələlərində dini hakimlər (qazı) və imamlarla razılaşırdılar. Şiə qazısından başqa, dövlətin hər bir şəhər, mahal və kəndində yerli qazılar var idi. Monqolların hücumlarından əvvəlki son üç-dörd onillikdə qazı vəzifəsində çalışmış bir sıra azərbaycanlı qazının adına İbn əl-Fuvatinin əsərində rast gəlirik” [16, s.181].

Deməli, Atabəylər Azərbaycan dövlətində idarəçilik qanuna və mənəvi prinsiplərə əsaslanırdı. “Orta əsrlər dövlətçiliyində din həlledici mövqeyə malik idi” [16, s.181].

Nəticə

Beləliklə, erkən orta əsrlərdə din dövlətin dayağı, əsas atributu olmuş, Xristianlıq, Zərdüştilik dinləri idarəçiliyi tənzimləyən əsas vasitələrdən biri kimi çıxış etmişdir. Albaniyada Xristianlıq dövlət dini funksiyalarını yerinə yetirmiş, İslam dini Atabəy və digər Azərbaycan müsəlman dövlətlərində dünyəvi və dini hakimiyyəti özündə ehtiva etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova, F. Azərbaycanın siyasi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 262 s.
2. Сумбатзаде, А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990, 304 с.
3. Kalankotuklu, M. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993, 272 s.
4. Адонц, Н. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван: 1971, 576 с.
5. Qeybullayev, Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 248 s.
6. Касумова, С.Ю. Азербайджан в III-VII вв [Этнокультурная и социально-экономическая история]. Баку: Элм, 1993, 140 с.
7. Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2003): I c., Heydər Əliyev dövrü. Bakı: ATİB, 2016, 704 s.
8. Ələkbəli, F. Türk sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və tanrıçılıq. Bakı: XAN, 512 s.
9. Ağasıoğlu, F. Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi. Bakı: Ağrıdağ, 2014, 310 s.
10. Мамедова, Ф.Дж. История Албан Монсея Каланкатунского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку: Элм, 1977, с.137-138.
11. Azərbaycan tarixi. (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c., Z.M.Bünyadovun və Y.V.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1994, 680 s.
12. Махмудов, Я. М. Азербайджан: краткая история государственности. Баку: Тахсил, 2005, 160 с.
13. Kərimov, Q. Şəriət və onun sosial mahiyyəti (tərcümə edən: A.Qəhrəmanov). Bakı: Azərnəşr, 1987, 224 s.
14. Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq. Bakı: Nurlar NPM, 2006, 192 s.
15. Керимов, Г.М. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности. Санкт Петербург: Издательство ДИЛЯ, 2007, 512 с.
16. Bünyadov, Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. 1136-1225-ci illər. (Tərcümə edən: Cahangir Qəhrəmanov). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
17. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука, [3-х томах], том I, 1974, 767 с.

Джейхун Мамедов

**ПРОБЛЕМА РЕЛИГИЙ И ГОСУДАРСТВЕННОГО
УПРАВЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРИОД РАННЕГО
СРЕДНЕВЕКОВЬЯ**

РЕЗЮМЕ

Статья рассматривает религии и государственно-религиозные отношения, существовавшие в Азербайджане в период раннего средневековья. Отмечается, что превращение христианства в государственную религию в Кавказской Албании связано с именем албанского царя Урнайра. После VIII века в Азербайджане наблюдались изменения в религиозной ситуации: Ислам стал господствующей религией, а христианство – оппозиционной. Ислам выполнял законодательную функцию посредством шариата. Мечети были как местом получения религиозного образования, так и местом решения светских и судебных вопросов. Светские и религиозные функции ислама были неразделимы, т.е. духовная и светская власть в мусульманском мире, государство и религия составляли единое целое.

Jeyhun Mammadov

**THE PROBLEM OF RELIGIONS AND GOVERNANCE IN
AZERBAIJAN DURING THE EARLY MIDDLE AGES**

SUMMARY

This article covers the religions, as well as relations between State and religion that existed in Azerbaijan during the Early Middle Ages. It is noted that the establishment of Christianity as a state religion in Caucasian Albania is associated with its king Urnayr. The religious situation in Azerbaijan changed after the 8th century: Islam turned into the dominant religion, and Christianity became the oppositional one. Islam performed a legislative function by means of sharia. Mosques were used both to get religious education and to settle secular and judicial issues. The secular and religious functions of Islam were at one, as the religious leaders and secular authorities, the state and religion constituted a whole in the Muslim world.